

Arifli Aygün Arif qızı,

“Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu” PHŞ, Hüquqi tədqiqat şöbəsinin hüquq tədqiqatçısı

E-mail: arifli_a.009@mail.ru

UOT 342.72/.73

DOI 10.30546/2218-9130.01.351.2024.56

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏTBİQİNİN İNSAN HÜQUQLARINA TƏSİRİ

Açar sözlər: süni intellekt, insan hüquqları, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, şəxsi toxunulmazlıq, risk.

Ключевые слова: искусственный интеллект, права человека, Европейский суд по правам человека, конфиденциальность, риск.

Keywords: artificial intelligence, human rights, European Court of Human Rights, privacy, risk.

Bu gün bütün dünyada aktual olan və cəmiyyətimizdə maraq doğuran süni intellektin sürətli inkişafı həyatın hər sferasında özünü aydın şəkildə büruzə verməkdədir. Süni intellektin əhatəli və hərtərəfli təbiəti, həmçinin yüksək texnoloji imkanları həyatın demək olar ki, bütün sahələrində onun tətbiqini labüd etmişdir.

Elm və texnologiyanın, xüsusilə rəqəmsal texnologiyanın sürətli inkişafı (kompüterlərin yaranması) alimlərdə belə bir fikrin formalaşmasına səbəb oldu ki, əgər kompüterlər hesablama, habelə məntiqi əməliyyatlar aparırsa, bəs, həm də düşünmək, analiz etmək və qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik ola bilərmə? Bu kimi fikirlər məhz süni intellektin meydana gəlməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

“Süni intellekt” bir termin kimi ilk dəfə 1956-cı ildə kompüter elminin inkişafına mü-

hüm töhfə vermiş, süni intellekt nəzəriyyəsinin formalaşmasında əvəzsiz rolu olan ABŞ alimi Con Makkarti tərəfindən səsləndirilmişdir. Daha sonra bir sıra alimlər, tədqiqatçılar “süni intellekt”ə qısa bir tərif verməyi məqsəduyğun hesab etsələr də, hələ də razılaşıdırılmış vahid bir tərifin olmadığını qeyd edə bilərik. Belə ki, Britannica Ensiklopediyası süni intellekti “rəqəmsal kompüterin və ya kompüter tərəfindən idarə olunan robotun tapşırıqları yerinə yetirmək qabiliyyəti” kimi müəyyən edir [1]. Stenford Universitetinin son hesabatında süni intellektə “insanların hiss etmək, öyrənmək, düşünmək və hərəkətə keçmək üçün öz sinir sistemlərindən və bədənlərindən istifadə üsullarından ilhamlanan, lakin adətən onlardan tamamilə fərqli şəkildə fəaliyyət göstərən elm və hesablama texnologiyaları toplusu” kimi tərif verilmişdir [7]. Bundan başqa, Stuart Russell və Peter Norving süni intellektin aşağıdakı kateqoriyalara bölünə biləcəyini təklif edir:

- 1) insanlar kimi düşünən sistemlər;
- 2) insanlar kimi fəaliyyət göstərən sistemlər;
- 3) rəşional düşünən sistemlər;
- 4) fəaliyyət göstərən sistemlər [2, s. 55-56].

Yuxarıda qeyd edilən bütün təriflər yalnız süni intellekt sistemlərinin insanların işini asanlaşdırmaq üçün nəzərdə tutulduğuna yönəldilir. Əslində, ağıllı sistem tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatın nəticəsi insan tərəfindən həyata keçirilən prosesdən fərqlənir. Beləliklə, süni intellektdən qaynaqlanan intellekt sisteminin in-

sanlarla əlaqəsi, ağıllı sistem fəaliyyət göstərdiyi zaman insanın hüquqlarını ehtiva etməyə bilməz. Başqa sözlə, süni intellektin təzahürü istər müsbət, istərsə də mənfi mənada insan hüquqlarına təsir göstərəcək. Bu baxımdan son on ildə insan hüquqlarının tədqiqatı sahəsində meydana çıxan yeni yanaşmalar sırasında ən aktual hesab edilən süni intellekt tədqiqatçıların, beynəlxalq təşkilatların diqqətini cəlb etməkdədir. Belə ki, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının 13 sentyabr-01 oktyabr 2021-ci il tarixli hesabatında süni intellektlə bağlı məsələlərə də toxunulub. Hesabatda hökumətlərə, biznes müəssisələrinə, həmçinin beynəlxalq təşkilatlara süni intellektdən, o cümlədən avtomatlaşdırılmış qərar qəbuletmə və maşın öyrənmə texnologiyalarından istifadə nəticəsində şəxsi toxunulmazlıq hüququnun və digər insan hüquqlarının səmərəli həyata keçirilməsi zamanı yaranan problemlərin dairəsini müəyyən etmək, habelə onların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi tövsiyə olunur [4, s. 8-9].

2019-cu ildə Avropa Şurasının Ekspert Komitəsi tərəfindən insan hüquqlarının süni intellektin mənfi təsirindən müdafiəsi üzrə tövsiyələr hazırlamışdır. Həmin sənəd süni intellektin demokratiyaya və ifadə azadlığına ehtimal olunan mənfi təsiri ilə bağlı aparılan müşahidələr və müzakirələr nəticəsində hazırlanıb. Sözügedən sənəd alqoritmik məlumatların idarə edilməsi, təhlili, bərabərlik, şəffaflıq, təhlükəsizlik tədbirlərinin təmin edilməsi və s. tələbləri özündə ehtiva edir. Tövsiyədə, həmçinin, dövlətlərə alqoritmik sistemlərin satınalmaları, inkişafı, tətbiqi və qiymətləndirilməsində iştirak edən mü-təxəssislərin iş fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi, habelə özəl sektor subyektlərinə ayır-seçkiliyin təşviqinin və ya gücləndirilməsinin qarşısını almaq üçün insan hüquqları sahəsində standartlara əməl etmək məsləhət görülür [8].

Bundan başqa, professor S. Yuval “Rəqəmsal hüquqlar və beynəlxalq insan haqları hüququnun

xarici sərhədləri” adlı məqaləsində rəqəmsal əsrin yaratdığı çağırışlara əsas normativ və institusional cavabların mövcud beynəlxalq insan haqları hüququ çərçivəsinin əsas xüsusiyyətlərinin nə dərəcədə uyğunlaşdığını və ya onlarla qarşılıqlı əlaqədə olduğunu araşdırır. Həmçinin müəllif öz məqaləsində iddia edir ki, insan haqları hüququ çərçivəsi qismən rəqəmsal insan hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqəsi səbəbindən artıq dəyişir. Bu isə öz növbəsində rəqəmsal əsrdə insan hüquqlarının təşviqi üçün yeni imkanlar yaradır [3, s. 461-472].

Süni intellektin insan hüquqlarına təsiri Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (AİHM) qərarlarında da öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Cengiz və başqaları Türkiyəyə qarşı 01 dekabr 2015-ci il tarixli 48226/10 və 14027/11 nömrəli işdə (*Ərizəçinin YouTube-a girişinin qadağan edilməsi*) Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının (AİHK) 10-cu (*ifadə azadlığı*) maddəsinin pozuntusu AİHM tərəfindən tanınmışdır [6].

İnsan hüquqları irqindən, cinsindən, dinindən, milliyyətindən və statusundan asılı olmayaraq hər bir insana məxsus olan universal və ayrılmaz hüquqlardır. Bunlara yaşamaq, azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, bərabərlik kimi fundamental hüquqlar, həmçinin təhsil, sağlamlıq, əmək və mədəniyyət hüququ kimi iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar daxildir. İnsan hüquqları Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt kimi müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir.

Süni intellekt insan hüquqlarının həyata keçirilməsinə və qorunmasına həm töhfə verə bilər, həm də təhlükə mənbəyi hesab edilə bilər. Belə ki, süni intellekt bir tərəfdən, yoxsulluq, xəstəlik, ayır-seçkilik və zorakılıq kimi müxtəlif çağırışlar üçün yeni imkanlar və həllər təmin etməklə insan hüquqlarını gücləndirə bilər. Məsələn, süni intellekt fərdiləşdirilmiş və adaptiv öyrənmə və

diaqnostika sistemləri təklif etməklə, xüsusən də həssas qruplar üçün keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətinə çıxışı yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər [5, s. 14-17]. Bundan başqa, süni intellekt məlumatlarda və qərar qəbuletmə proseslərində qərəz və bərabərsizlikləri aşkar edib düzəltmək yolu ilə sosial ədalətin və inklüzivliyin təşviqinə kömək edə, həmçinin insan hüquqları müdafiəçiləri və fəallarını insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı monitorinq, hesabat vermək və təşviqat aparmaq üçün alətlər və platformalar təqdim etməklə müdafiə etməyə kömək edə bilər. Digər tərəfdən, süni intellekt həm də şəxsi toxunulmazlıq və bərabərlik hüququna müdaxilə, manipulyasiya, ayrı-seçkilik kimi yeni risklər və problemlər yaradaraq insan hüquqlarını poza bilər. Məsələn, süni intellekt aidiyyəti şəxslərin razılığı və ya məlumatı olmadan çoxsaylı şəxsi məlumatları toplamaq, təhlil etmək və paylaşmaqla şəxsi həyata müdaxilə edə, eyni zamanda fərdlərin və qrupların fikir və davranışlarına təsir edə biləcək yalan və ya yanlış məlumat yaymaqla insanları manipulyasiya edə, nəticədə onların qərar qəbul etməsinə təsir göstərə bilər [9]. Süni intellekt eyni zamanda, insan nəzarəti və ya cavabdehlik olmadan insanları hədəfə alan və öldürə bilən ölümcül avtonom silahların inkişafını və istifadəsini asanlaşdırmaqla fərdlərə zərər verə bilər.

Yuxarıda qeyd edilən neqativ halların baş verməməsi, eyni zamanda insan hüquqlarının inkişafını və süni intellekt tərəfindən pozulmasını təmin etmək dövlətlərin əsas prioritet istiqamətlərindən biridir. Buna görə də texnoloji inkişaf və insan hüquqlarının müdafiəsi arasında düzgün balansın qurulması günümüzdə aktual məsələ hesab edilir.

İnsan hüquqlarının tədqiqatı sahəsində süni intellektin rolu bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu halın baş verməməsi, həmçinin süni intellektin insanların şəxsi və peşəkar həyatına müdaxiləsini minimum həddə

çatdırmaq üçün ilk növbədə aşağıda qeyd edilən məsələlərin öz həllini tapması məqsədmüvafiq hesab edilir:

1. süni intellektin müxtəlif tətbiqlərinin etik olub-olmadığını və ya nə zaman fundamental insan hüquqlarını pozduğunu müəyyən etmək;

2. ictimai və işgüzar mühitdə süni intellektdən istifadə ilə bağlı qərarları kim qəbul etməli və ya birbaşa insan hüquqlarını pozan qərar qəbul edildikdə kim məsuliyyət daşmalıdır;

3. dövlətlər süni intellekt sistemlərinin inkişafında təhlükəsizlik tədbirlərini və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün qaydaları necə təkmilləşdirməlidir;

4. məlumatların, ilk növbədə şəxsi xarakter daşıyan məlumatların konfidensiallığı hansı formada təmin edilməlidir;

5. süni intellekt tərəfindən qərarların qəbul edilməsində şəffaflıq və bərabərlik prinsiplərinin təmin edilməsi məsələsi;

6. süni intellektin statusu məsələsi (hüquq münasibətinin obyektivi və yaxud subyektivi olması).

Son olaraq onu deyə bilərik ki, süni intellekt insan hüquqları və demokratiya da daxil olmaqla, insan həyatının hər tərəfini dəyişdirmək potensialına malik güclü və geniş yayılmış texnologiyadır. Süni intellekt fərdlərin və cəmiyyətlərin əsas hüquq və azadlıqlarına, eləcə də demokratiyanın fəaliyyətinə və keyfiyyətinə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər. Süni intellekt sistemlərinin insan hüquqlarına və demokratiyaya, eləcə də digər etik və sosial dəyərlərə və prinsiplərə hörmət və təşviq edən şəkildə işlənilməsi və tətbiqini təmin etmək üçün süni intellekt idarəetməsi və tənzimlənməsi vacibdir. Bu baxımdan, süni intellekt cəmiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə fayda gətirmək potensialına malik olsa da, onun inkişafı və tətbiqi zamanı insan hüquqlarına mənfi təsirin qarşısını almaq üçün etik prinsiplər rəhbər tutulmalıdır.

Beləliklə, bu məqalədə insan hüquqlarının həyata keçirilməsində süni intellektin rolu təh-

lil edilir, həmçinin onun tətbiqi zamanı meydana çıxacaq mübahisəli məsələlərin həlli üçün hərtərəfli araşdırmanın aparılması və fəaliyyətinin şəxsi həyata hörmət, bərabərliyin təmin

edilməsi, ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipləri çərçivəsində həyata keçirilməsi tövsiyə olunur.

İstifadə edilmiş mənbələr:

1. B.J. Copeland, Artificial Intelligence, Encyc. Britannica, <https://perma.cc/35ND-WMAJ>
2. Artificial Intelligence A Modern Approach, Third Edition, Stuart Russell and Peter Norvig, 2016, p.55-56
3. Shany Yuval Digital Rights and the Outer Limits of International Human Rights Law German Law Journal, Vol. 24, Issue 3 (April 2023), – pp. 461-472
4. Unboxing Artificial Intelligence: 10 steps to protect Human Rights. Council of Europe, May 2019, p. 8-9
5. Draft for Cambridge Handbook of Artificial Intelligence, eds. William Ramsey and Keith Frankish (Cambridge University Press, 2011), – p.14-17
6. [https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:\[%22cengiz%20and%20others%20v.%20turkey%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22grandchamber%22,%22chamber%22\],%22itemid%22:\[%22001-159188%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/#{%22fulltext%22:[%22cengiz%20and%20others%20v.%20turkey%22],%22documentcollectionid%22:[%22grandchamber%22,%22chamber%22],%22itemid%22:[%22001-159188%22]})
7. <https://ai100.stanford.edu/2016-report/executive-summary>
8. <https://www.ohchr.org/en/2021/09/artificial-intelligence-risks-privacy-demand-urgent-action-bachelet>
9. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0148296322008335>

Арифли Айгюн Ариф гызы

**ВЛИЯНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА НА ПРАВА ЧЕЛОВЕКА**

РЕЗЮМЕ

В данной статье автор рассматривает влияние систем, управляемых искусственным интеллектом, на права человека через призму важнейших международных документов, принятых ООН и региональными правозащитными механизмами. В статье показано, как искусственный интеллект может повлиять на реализацию фундаментальных прав человека. Автор предлагает определить диапазон потенциальных рисков, которые может представлять искусственный интеллект, и принять меры по их минимизации в соответствии с основными стандартами прав человека.

Arilfi Aygun Arif

**THE IMPACT OF THE APPLICATION OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE ON HUMAN RIGHTS**

SUMMARY

In the article, the author examines the impact of artificial intelligence-controlled systems on human rights through the lens of the most important international documents adopted by the UN and regional human rights mechanisms. The article shows how artificial intelligence can affect the implementation of fundamental human rights. The author proposes to identify the range of potential risks that artificial intelligence may pose and take measures to minimize them in accordance with basic human rights standards.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 09.01.2024
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 11.01.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 12.01.2024